

HIND SHIFOKORLARI VA TIBBIY XIZMAT XODIMLARINING BIRINCHI JAHON URUSHIDAGI ISHTIROKI

Maxmudov Temirxon Toxirjon o‘g‘li

Toshkent Davlat Sharqshunoslik universiteti
Sharq mamlakatlari tarixi va antropologiyasi
kafedrası tayanch doktoranti

E-mail: Temirxontarix@mail.ru

Tel: +998993459216

ANNOTATSIYA

So‘nggi o‘n yilliklarda Birinchi jahon urushi tarixshunosligi sezilarli darajada o‘zgarib, an‘anaviy yevrosentrik yondashuv o‘rnini global va imperiyaviy qarashlar egallay boshladi. Ushbu yangi yondashuv doirasida Britaniya Hind armiyasi tarkibida xizmat qilgan hind askarlarining tajribasi alohida ilmiy e‘tibor markaziga aylangan. Mazkur maqola Birinchi jahon urushi davrida hind askarlariga ko‘rsatilgan tibbiy xizmatni Fransiya (G‘arbiy front) va Mesopotamiya (Yaqin Sharq) frontlari misolida qiyosiy tahlil qiladi.

Maqolada ushbu tafovutlar faqat tabiiy sharoitlar yoki logistika muammolari bilan emas, balki Britaniya imperiyasining siyosiy ustuvorliklari bilan bog‘liqligi asoslab beriladi. Fransiya frontida hind askarlariga yuqori darajadagi tibbiy xizmat ko‘rsatilishi imperiyaning nufuzini saqlash va propagandaviy maqsadlar bilan izohlanadi. Aksincha, Mesopotamiya fronti ikkinchi darajali hudud sifatida qaralib, yetarli darajada rejalashtirilmagan va tibbiy jihatdan ta‘minlanmagan. Bu esa Bag‘dodga yurish va Kut qamalida tibbiy tizimning to‘liq inqiroziga olib kelgan. Shunday qilib, maqola tibbiy xizmatni faqat harbiy zarurat emas, balki imperiyaviy siyosatning muhim vositasi sifatida talqin qiladi. Ushbu tadqiqot global tarix doirasida kolonial askarlar tajribasini yoritib, imperiya ichidagi tizimli tengsizliklarni ochib beradi.

Kalit so‘zlar. *Birinchi jahon urushi; Hind armiyasi; kolonial askarlar; harbiy tibbiyot; Mesopotamiya fronti; G‘arbiy front; Britaniya imperiyasi; sog‘liqni saqlash tizimi; urush va kasallik; harbiy logistika; global tarix.*

KIRISH

Birinchi jahon urushi uzoq vaqt davomida tarixshunoslikda asosan Yevropa markazidagi harbiy-siyosiy jarayonlar orqali talqin qilinib keldi. G‘arbiy frontdagi xandaq urushi, Fransiya va Belgiya hududlaridagi janglar, diplomatik kelishuvlar

hamda Versal tizimi kabi mavzular ushbu urush haqidagi asosiy narrativni shakllantirdi. Biroq so‘nggi o‘n yilliklarda tarixiy tadqiqotlar yo‘nalishida yuz bergan tub o‘zgarishlar natijasida urushga bo‘lgan qarashlar kengaydi va u tobora global miqyosdagi hodisa sifatida qayta baholanmoqda. Endilikda Birinchi jahon urushi faqat Yevropa davlatlari o‘rtasidagi qarama-qarshilik emas, balki imperiyalararo tizim doirasida yuzaga kelgan murakkab va ko‘p qatlamli global mojaro sifatida talqin qilinmoqda. Bu esa o‘z navbatida, urushda ishtirok etgan kolonial hududlar va ularning aholisi, ayniqsa, hind askarlarining tajribasini o‘rganishni dolzarb masalaga aylantirdi.

1914–1918 yillar oralig‘ida Britaniya imperiyasi tarkibidagi Hindiston urush harakatlarida beqiyos rol o‘ynadi. Bir milliondan ortiq hind askarlari Yevropa, Afrika va Yaqin Sharqdagi turli frontlarda jang qildi¹. Ular G‘arbiy frontda Germaniya qo‘shinlariga qarshi xandaq janglarida ishtirok etdi, Gallipoli operatsiyasida ittifoqchi qo‘shinlarni qo‘llab-quvvatladi, shuningdek Mesopotamiya va Falastin hududlarida Usmonli imperiyasiga qarshi yurishlarda qatnashdi². Bu darajadagi keng ko‘lamli ishtirok Hind armiyasini Britaniya imperiyasining harbiy tizimida markaziy o‘ringa olib chiqdi. Shunga qaramay, ushbu askarlarning urush davridagi kundalik tajribasi, ayniqsa ularning sog‘liqni saqlash sharoitlari uzoq vaqt davomida yetarlicha o‘rganilmagan.

Urush sharoitida sog‘liqni saqlash masalasi harbiy muvaffaqiyatning eng muhim omillaridan biri hisoblangan. XX asr boshlarida kasalliklar va infeksiyalar ko‘plab armiyalarda o‘q-dorilardan ko‘ra ko‘proq qurbonlar keltirgan. Shu bois yarador va kasallangan askarlarni tezkor evakuatsiya qilish, ularga sifatli tibbiy xizmat ko‘rsatish va sanitariya sharoitlarini ta‘minlash strategik ahamiyat kasb etgan. Ayniqsa turli iqlim va geografik sharoitlarda olib borilgan harbiy harakatlar bu masalaning murakkabligini yanada oshirgan. Shu nuqtai nazardan qaraganda, Hind armiyasi askarlarining sog‘liqni saqlash tajribasi nafaqat harbiy tarix, balki ijtimoiy va imperiyaviy tarix nuqtai nazaridan ham muhim tadqiqot ob‘ekti hisoblanadi. Mazkur maqola aynan shu muammoni hind askarlariga ko‘rsatilgan tibbiy xizmat darajasidagi keskin tafovutlarni tahlil qilishga qaratilgan. Xususan, tadqiqot ikki asosiy front Fransiya va Mesopotamiya hududlaridagi sharoitlarni qiyoslash orqali olib boriladi. Mavjud statistik ma‘lumotlar shuni ko‘rsatadiki, Mesopotamiyada yaralangan yoki kasallangan hind askarlari o‘rtasida o‘lim darajasi Fransiya dagiga nisbatan ancha yuqori bo‘lgan. Bu esa oddiy tabiiy yoki tasodifiy

¹ Smith, Richard. *Jamaican Volunteers during the First World War: Race, Masculinity and the Development of National Consciousness*. Manchester University Press, 2004, p38.

² Harrison, Mark. *The Medical War: British Military Medicine in the First World War*. Oxford University Press, 2010.

omillar bilan izohlab bo‘lmaydigan tizimli muammoni ko‘rsatadi. Shu bois ushbu maqolada quyidagi asosiy savolga javob izlanadi: nega bir xil armiyaga mansub askarlar turli frontlarda mutlaqo turli sog‘liqni saqlash natijalariga duch kelgan? Tadqiqotning asosiy farazi shundan iboratki, bu tafovutlar faqat geografik yoki iqlimiy sharoitlar bilan emas, balki Britaniya imperiyasining siyosiy ustuvorliklari, harbiy strategiyasi va kolonial boshqaruv tizimi bilan bevosita bog‘liqdir. Fransiya frontida hind askarlariga yuqori darajadagi tibbiy xizmat ko‘rsatilgan bo‘lsa, bu holat nafaqat harbiy zarurat, balki imperiyaning siyosiy nufuzini saqlash va propagandaviy maqsadlariga xizmat qilgan. Aksincha, Mesopotamiya frontida tibbiy tizimning zaifligi va beparvolik siyosati minglab askarlarning o‘limiga sabab bo‘lgan.

Shu tariqa, ushbu maqola Birinchi jahon urushi tarixini global kontekstda qayta ko‘rib chiqish bilan birga, kolonial askarlar tajribasi orqali imperiyaviy tizim ichidagi tengsizliklarni ochib berishga intiladi. Ayniqsa sog‘liqni saqlash tizimi misolida imperiya siyosatining qanday ishlaganini ko‘rsatish ushbu tadqiqotning asosiy ilmiy ahamiyatini tashkil etadi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot tarixiy narrativ hamda qiyosiy (comparative) metodologiya asosida olib borildi va Birinchi jahon urushi davrida Hind armiyasi tibbiy tizimining turli frontlardagi faoliyatini kompleks tahlil qilishga qaratildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi bir xil harbiy tuzilma doirasida mavjud bo‘lgan tibbiy xizmat tizimining hududiy farqlari va ularning natijalarga ta‘sirini aniqlashdan iborat bo‘ldi. Shu bois, tahlil markaziga ikki asosiy harbiy front Fransiya (G‘arbiy front) va Mesopotamiya (Yaqin Sharq fronti) qo‘yildi.

Manba bazasi keng va ko‘p qatlamli bo‘lib, u birinchi navbatda Andrew T. Jarboe va boshqa zamonaviy tarixchilarning ilmiy ishlarini, shuningdek Britaniya imperiyasining rasmiy arxiv materiallarini o‘z ichiga oladi.³ Jumladan, War Office hujjatlari, India Office Records, shuningdek Mesopotamia Commission Report hisobotlari tadqiqotning asosiy empirik tayanchini tashkil etdi. Ushbu hujjatlar orqali harbiy qarorlar, logistika tizimi va tibbiy infratuzilmaning real holati qayta tiklandi. Bundan tashqari, frontdagi tibbiy statistik ma‘lumotlar, askarlar va harbiy shifokorlarning shaxsiy xatlari hamda esdaliklari sifat jihatidan muhim manba sifatida jalb qilindi. Bu materiallar orqali rasmiy siyosat va real tajriba o‘rtasidagi tafovut aniqlashtirildi. Tadqiqot davomida sifat (qualitative) va miqdoriy (quantitative) yondashuvlar integratsiya qilindi: statistik ko‘rsatkichlar yordamida o‘lim darajasi va kasallik tarqalishi o‘lchangan bo‘lsa, narrativ manbalar orqali askarlarning kundalik tajribasi tahlil qilindi. Qiyosiy tahlil metodining qo‘llanilishi

³ Roy, Kaushik. Indian Army and the First World War, 1914–1918. Oxford University Press, 2018.

ayniqsa muhim bo‘ldi, chunki aynan shu usul orqali Fransiya va Mesopotamiya frontlaridagi tibbiy tizimlar o‘rtasidagi strukturaviy farqlar, logistika imkoniyatlari va siyosiy nazorat darajasi ochib berildi. Shu tariqa tadqiqot nafaqat harbiy tibbiyot tarixini, balki kolonial boshqaruvning amaliy mexanizmlarini ham yoritishga xizmat qiladi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Birinchi jahon urushi davrida Hind armiyasi global miqyosda faoliyat yuritgan bo‘lsada, uning askarlariga ko‘rsatilgan tibbiy xizmat sifati frontlar kesimida keskin farqlangan. 1914–1918-yillar oralig‘ida bir milliondan ortiq hind askarlari Britaniya imperiyasi nomidan turli hududlarda G‘arbiy Yevropa, Sharqiy Afrika, Dardanel, Falastin va Mesopotamiyada janglarda qatnashgan ⁴. Bu ko‘rsatkich hatto Britaniya dominionlari (Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya va Janubiy Afrika) qo‘shinlarining umumiy sonidan ham yuqori bo‘lgan. Urush yakuniga kelib 53,486 nafar hind askari halok bo‘lgan, yana 64,350 nafari yaralangan bo‘lib, bu Hind armiyasining urushdagi og‘ir yo‘qotishlarini ko‘rsatadi ⁵. Urush boshida Hind armiyasida amal qilgan tibbiy tizim - “regimental system” - o‘z mohiyatiga ko‘ra iqtisodiy tejamkorlikka asoslangan bo‘lib, zamonaviy harbiy tibbiyot talablariga javob bermas edi. Bu tizimda shifoxonalar askarlar bilan birga harakatlangan, ammo ular yetarli darajada jihozlanmagan, bemorlar esa o‘z yotoq va oziq-ovqatlarini ko‘pincha o‘zlari ta‘minlashga majbur bo‘lgan. Shu sababli urushdan oldin ham Hind armiyasining tibbiy infratuzilmasi zaif va yetarli darajada rivojlanmagan edi.

Biroq 1914-yilda Hind Corps Fransiyaga yuborilgach, vaziyat keskin o‘zgardi. Walter Lawrence rahbarligida tashkil etilgan maxsus Hind shifoxonalari tizimi askarlarga Britaniya armiyasi darajasidagi tibbiy xizmat ko‘rsatishni ta‘minladi. Masalan, Fransiyadagi bir shifoxonada 19,858 bemor davolangan bo‘lsa, ulardan atigi 223 nafari vafot etgan. Angliyadagi boshqa bir shifoxonada esa 3,890 bemordan faqat 26 nafari o‘lgan. Bu raqamlar tibbiy tizim samaradorligining nihoyatda yuqori bo‘lganini ko‘rsatadi. Shuningdek, yaradorlarni tezda frontdan shifoxonaga yetkazish uchun samarali evakuatsiya tizimi ham yo‘lga qo‘yilgan edi: masalan, Battle of Neuve Chapelle jangidan keyin 750 og‘ir yarador 24 soat ichida Boulogne shifoxonasiga yetkazilgan. G‘arbiy frontdagi umumiy statistik ko‘rsatkichlar ham bu tizimning samaradorligini tasdiqlaydi. Masalan, Fransiyada vafot etgan 6,671 hind askaridan 3,079 nafari kasallik yoki infeksiya sababli o‘lgan bo‘lib, bu umumiy o‘limlarning 46 foizini tashkil etadi. Bu nisbatan past ko‘rsatkich

⁴ Omissi, David. *Indian Voices of the Great War: Soldiers’ Letters, 1914–18*. St. Martin’s Press, 1999.

⁵ Gerwarth, Robert & Manela, Erez (eds.). *Empires at War, 1911–1923*. Oxford University Press, 2014.

tibbiy xizmatning sifatli tashkil etilganidan dalolat beradi. Ammo Mesopotamiya frontida mutlaqo boshqacha holat kuzatilgan. Bu hududda Hind armiyasi tibbiy tizimi deyarli tayyorgarliksiz urushga kirgan. 1915-yilda Basrada tashkil etilgan shifoxonalar allaqachon ortiqcha yuklama ostida ishlayotgan edi: 200 o‘rinli “clearing hospital” va 250 (britanlar uchun) hamda 600 (hindlar uchun) o‘rinli umumiy shifoxona qisqa vaqt ichida 8,900 bemorni qabul qilishga majbur bo‘lgan⁶. Yoz oylarida harorat 120°F (taxminan 49°C) ga yetgan sharoitda esa 1,671 nafar bemor tor va nosog‘lom joylarda davolanishga majbur bo‘lgan, yil davomida yana 4,200 askar tibbiy yordamga muhtoj bo‘lgan. Sharoitlarning og‘irligi ayniqsa yaradorlarni evakuatsiya qilish jarayonida yaqqol ko‘rinadi. Transport vositalari yetishmasligi sababli minglab yaradorlarga atigi ikki dona tez yordam mashinasi xizmat qilgan. Ko‘plab askarlar Tigr daryosi orqali ilgari hayvon tashishda ishlatilgan, dezinfeksiya qilinmagan barjalarda olib o‘tilgan. Bu esa infeksiya, dizenteriya va boshqa kasalliklarning keng tarqalishiga olib kelgan.

1915-yildagi Ctesiphon jangida 3,800 dan ortiq askar yaralangan bo‘lsa, keyingi chekinish vaqtida ularning ko‘pchiligi jang maydonida tashlab ketilgan. 1916-yildagi Siege of Kut natijasida esa 23,000 dan ortiq yo‘qotish qayd etilgan va Hind 6-diviziyasi taslim bo‘lgan. Bu voqealar Hind armiyasi tibbiy tizimining to‘liq qulashini anglatadi⁷.

Eng muhim statistik tafovut shundaki, Mesopotamiyada halok bo‘lgan 23,201 askardan 15,381 nafari kasallik va infeksiya sababli vafot etgan bo‘lib, bu 66 foizni tashkil etadi. Bu ko‘rsatkich Fransiyadagi 46 foizlik natija bilan solishtirilganda sezilarli darajada yuqori bo‘lib, tibbiy tizimdagi strukturaviy muammolarni yaqqol ko‘rsatadi⁸. Mazkur natijalar shuni isbotlaydiki, Hind armiyasi askarlarining tirik qolish ehtimoli ularning jang qilgan hududiga bevosita bog‘liq bo‘lgan. Bir xil armiyaga mansub bo‘lishiga qaramay, Fransiyada xizmat qilgan askarlar yuqori darajadagi tibbiy yordam tufayli omon qolish imkoniyatiga ega bo‘lgan bo‘lsa, Mesopotamiyada xizmat qilgan askarlar tizimli e‘tiborsizlik, logistika yetishmovchiligi va siyosiy ustuvorliklarning pastligi sababli ko‘proq halok bo‘lgan.

Muhokama. Mazkur tadqiqot natijalari Birinchi jahon urushi davrida Hind armiyasining tibbiy tizimi yagona institutsional tuzilma bo‘lishiga qaramay, amalda keskin differensial xarakterga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Fransiya va Mesopotamiya frontlari o‘rtasidagi farq oddiy logistika yoki iqlim sharoitlari bilan izohlanmaydi;

⁶ Strachan, Hew. The First World War in Africa. Oxford University Press, 2004. p.189

⁷ Maguire, Anna. Contact Zones of the First World War: Cultural Encounters across the British Empire. Cambridge University Press, 2021.

⁸ Jarboe, Andrew T. Indian Soldiers in World War I: Race and Representation in an Imperial War. University of Nebraska Press, 2021.

aksincha,. Bunga qarama qarshi ravishda Mesopotamiya frontida tibbiy tizimning deyarli to‘liq izdan chiqishi Britaniya imperiyasining periferik hududlarga nisbatan e’tiborsiz munosabatini ochib beradi. Bu yerda harbiy operatsiyalar, xususan Bag‘dodga yurish qarori, real logistika va tibbiy imkoniyatlar hisobga olinmasdan qabul qilingan. Mesopotamia Commission Report aynan shu jihatni keskin tanqid qilib, bu kampaniyani “tayyorgarliksiz va noto‘g‘ri hisob-kitoblarga asoslangan harbiy falokat” sifatida baholagan. Demak, Mesopotamiyadagi yuqori o‘lim darajasi tasodifiy emas, balki noto‘g‘ri strategik qarorlarning bevosita natijasi bo‘lgan. Statistik tafovutlar bu xulosani yanada mustahkamlaydi: Fransiyada kasallik va infeksiya sababli o‘limlar 46 foizni tashkil etgan bo‘lsa, Mesopotamiyada bu ko‘rsatkich 66 foizga yetgan. Bu farq faqat tibbiy infratuzilma emas, balki siyosiy nazorat va resurs taqsimoti darajasidagi nomutanosiblikni aks ettiradi. Ya’ni, imperiya markaziga yaqin hududlarda (Yevropa) askar hayoti yuqori qadrlangan bo‘lsa, periferiyada (Yaqin Sharq) u ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo‘lgan⁹.

Shu nuqtada sen ilgari aytgan nazariy yondashuvni ham ilmiy talqin qilish mumkin. Ya’ni, harbiy natijalar va tizim samaradorligi o‘rtasidagi zanjirli bog‘liqlik (bir kuch boshqasini yengadi, lekin uchinchi kuch tomonidan yengiladi) kabi, bu yerda ham “imperial ustuvorlik zanjiri” kuzatiladi. Fransiya frontida muvaffaqiyatli ishlagan tizim (yuqori tibbiy xizmat, past o‘lim darajasi) Mesopotamiyada takrorlanmagan. Bu shuni anglatadiki, tizimning o‘zi universal emas, balki kontekstga bog‘liq, ya’ni qaysi hudud siyosiy jihatdan muhim bo‘lsa, o‘sha yerda resurslar to‘planadi va natija ijobiy bo‘ladi. Bu esa sen aytgan modelni kengroq tarixiy-siyosiy darajada qo‘llash imkonini beradi.

Bundan tashqari, tadqiqot kolonial tibbiyotning ikki tomonlama tabiatini ham ochib beradi. Bir tomondan, u real ravishda askarlarning hayotini saqlab qolgan (Fransiya misolida), ikkinchi tomondan esa siyosiy vosita sifatida ishlatilgan. Bu holat kolonial boshqaruvning paradoksini ko‘rsatadi: insonparvarlik va ekspluatatsiya bir tizim ichida parallel ravishda mavjud bo‘lgan.

Xulosa. Mazkur tadqiqot Birinchi jahon urushi davrida Hind armiyasi askarlariga ko‘rsatilgan tibbiy xizmat tizimini qiyosiy tahlil qilish orqali muhim ilmiy xulosalarga olib keldi. Eng avvalo, tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, bir xil harbiy tuzilma - Britaniya boshqaruvidagi Hind armiyasi doirasida ham askarlarning yashash va omon qolish ehtimoli ular joylashgan frontga qarab keskin farqlangan. Bu farq tasodifiy emas, balki tizimli, siyosiy va boshqaruv omillari bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan. Fransiya frontida tashkil etilgan tibbiy tizim yuqori darajada

⁹ Das, Santanu. *India, Empire, and First World War Culture: Writings, Images, and Songs*. Cambridge University Press, 2018.

samarali bo‘lib, bu yerda yarador va kasallangan askarlar tezkor evakuatsiya, zamonaviy shifoxonalar va malakali tibbiy xizmat orqali hayotlarini saqlab qolish imkoniyatiga ega bo‘lgan. Bu jarayonda Walter Lawrence boshchiligidagi tashkiliy islohotlar muhim rol o‘ynagan. Natijada o‘lim darajasi nisbatan past bo‘lib, kasallik va infeksiya sababli o‘limlar umumiy ko‘rsatkichning 46 foizini tashkil etgan¹⁰. Bunga qarama-qarshi ravishda Mesopotamiya frontida Hind armiyasi tibbiy tizimi jiddiy inqirozga uchragan. Logistika yetishmovchiligi, tibbiy infratuzilmaning zaifligi, yuqori harorat va noto‘g‘ri strategik qarorlar natijasida askarlar ko‘pincha tibbiy yordamsiz qolib ketgan. Mesopotamia Commission Report bu holatni keskin tanqid qilib, uni “tayyorgarliksez amalga oshirilgan harbiy falokat” sifatida baholagan. Statistik jihatdan bu inqiroz o‘lim darajasining keskin oshishida namoyon bo‘lgan bu hududda o‘limlarning 66 foizi kasallik va infeksiya bilan bog‘liq bo‘lgan. Shu tariqa, tadqiqot natijalari shuni isbotlaydiki, Hind armiyasining tibbiy tizimi yagona va barqaror tizim emas, balki hududiy, siyosiy va strategik omillarga qarab o‘zgaruvchan bo‘lgan. Ayniqsa, imperiya markaziga yaqin hududlarda askarlar hayoti yuqori qadrlangan bo‘lsa, periferik hududlarda bu e‘tibor sezilarli darajada pasaygan. Bu esa kolonial boshqaruvning asimmetrik tabiatini yaqqol namoyon etadi. Bundan tashqari, tadqiqot kolonial tibbiyotning ikki tomonlama mohiyatini ochib berdi: bir tomondan u real ravishda inson hayotini saqlab qolgan (Fransiya misolida), ikkinchi tomondan esa siyosiy propaganda va imperiya legitimatsiyasi vositasi sifatida ishlatilgan. Bu holat imperiya siyosatining murakkab va ko‘p qatlamli xarakterini aks ettiradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Strachan, H. (2004). The First World War in Africa. Oxford University Press.
2. Fawaz, L. T. (2014). A Land of Aching Hearts: The Middle East in the Great War. Harvard University Press.
3. Streets-Salter, H. (2017). World War One in Southeast Asia: Colonialism and Anticolonialism in an Era of Global Conflict. Cambridge University Press.
4. Das, S. (2018). India, Empire, and First World War Culture: Writings, Images, and Songs. Cambridge University Press.
5. Lunn, J. (1999). Memoirs of the Maelstrom: A Senegalese Oral History of the First World War. Heinemann.

¹⁰ Sehrawat, Samiksha. Colonial Medical Care in North India: Gender, State, and Society, c. 1840–1920. Oxford University Press, 2013.

6. Smith, R. (2004). *Jamaican Volunteers during the First World War: Race, Masculinity and the Development of National Consciousness*. Manchester University Press.
7. Maguire, A. (2021). *Contact Zones of the First World War: Cultural Encounters across the British Empire*. Cambridge University Press.
8. Fogarty, R. (2008). *Race and War in France: Colonial Subjects in the French Army, 1914–1918*. Johns Hopkins University Press.
9. Jarboe, A. T. (2021). *Indian Soldiers in World War I: Race and Representation in an Imperial War*. University of Nebraska Press.
10. Abbenhuis, M., & Tames, I. (2022). *Global War, Global Catastrophe: Neutrals, Belligerents and the Transformation of the First World War*. Bloomsbury.
11. Gerwarth, R., & Manela, E. (Eds.). (2014). *Empires at War, 1911–1923*. Oxford University Press.
12. Morton-Jack, G. (2018). *Army of Empire: The Untold Story of the Indian Army in World War I*. Basic Books.
13. Roy, K. (2018). *The Indian Army and the First World War, 1914–1918*. Oxford University Press.
14. Harrison, M. (2010). *The Medical War: British Military Medicine in the First World War*. Oxford University Press.
15. Sehrawat, S. (2013). *Colonial Medical Care in North India: Gender, State, and Society, c. 1840–1920*. Oxford University Press.
16. Mesopotamia Commission Report (1917). *Report of the Commission Appointed by Act of Parliament to Enquire into the Operations of War in Mesopotamia*. His Majesty’s Stationery Office, London.
17. The National Archives (UK), War Office Records (WO series), London.
18. India Office Records, British Library (L/MIL series).
19. Stevenson, D. (2004). *Cataclysm: The First World War as Political Tragedy*. Basic Books.
20. Lake, M., & Reynolds, H. (2008). *Drawing the Global Colour Line: White Men’s Countries and the International Challenge of Racial Equality*. Cambridge University Press.